

Il dialetto di Bondo in Bregaglia

Autor(en): **Picenoni, Ettore Rizzieri**

Objekttyp: **Article**

Zeitschrift: **Quaderni grigionitaliani**

Band (Jahr): **13 (1943-1944)**

Heft 2

PDF erstellt am: **14.08.2024**

Persistenter Link: <https://doi.org/10.5169/seals-14213>

Nutzungsbedingungen

Die ETH-Bibliothek ist Anbieterin der digitalisierten Zeitschriften. Sie besitzt keine Urheberrechte an den Inhalten der Zeitschriften. Die Rechte liegen in der Regel bei den Herausgebern.

Die auf der Plattform e-periodica veröffentlichten Dokumente stehen für nicht-kommerzielle Zwecke in Lehre und Forschung sowie für die private Nutzung frei zur Verfügung. Einzelne Dateien oder Ausdrucke aus diesem Angebot können zusammen mit diesen Nutzungsbedingungen und den korrekten Herkunftsbezeichnungen weitergegeben werden.

Das Veröffentlichen von Bildern in Print- und Online-Publikationen ist nur mit vorheriger Genehmigung der Rechteinhaber erlaubt. Die systematische Speicherung von Teilen des elektronischen Angebots auf anderen Servern bedarf ebenfalls des schriftlichen Einverständnisses der Rechteinhaber.

Haftungsausschluss

Alle Angaben erfolgen ohne Gewähr für Vollständigkeit oder Richtigkeit. Es wird keine Haftung übernommen für Schäden durch die Verwendung von Informationen aus diesem Online-Angebot oder durch das Fehlen von Informationen. Dies gilt auch für Inhalte Dritter, die über dieses Angebot zugänglich sind.

Il dialetto di Bondo in Bregaglia

Ettore Rizzieri Picenoni

II

SOSTANTIVI E DERIVATI

Diminutivi, vezzeggiativi, peggiorativi e accrescitivi con le desinenze — in — ina, — et — eta, — el — ela, — ot — ota, — ac — acia, — un — una, però non applicabili a tutte le parole. Nomi propri con maiuscola.

Bastciam bestcia bestcet - a bestciac - ia bestciun - a, **vaca** vachina vacheta (pell cunciäda) vacota vacacia vacuna vacäda (drec d'älp) vacher - a (parsuna) puscia puscin - a, **cävra** cävreta cävrota cävracia cavrana cavrer - a (parsuna) zila zaiza, **fedä** fedina fedeta fedacia feduna ciota ciotin - a, **porch** porca porchin - a, porchet purcel porcac - ia porcun porcara sporcä v. Porchera, **caval** - a cavalin - a (ladam) cavalet (ristich) cavalot - a cavalac - ia cavalun cavalier cavaleria cavalcä v. cavalcäda, **cän** cänin cänet cänot cänac cänun cagna cagneta canera, **gat** - a gatin - a gatet - a gatac - ia gatun - a min - a minin - a, **rat** ratin ratac ratun ratera; **testa** testina testeta stestacia testun - tastärd - a intastä v., näs näsin näset näsac näsun snasäda, **lengua** languäla (dal clarinet) languacia slenguagiä v., **boca** bochina Bocheta bocacia bocuna bacun (da lac) bocäda (d'ägna) **cäsa** casin - a cäseta cäsacia cäsun - a as casä v., **stala** stälet - a stalacia stalun - a s'instalä v., mür müret mürac mürun müraja müradur mürä, **tec** tecet teciun tegia teciadur taciä v., **stänza** stänzin - a stänzet - a stänzacia stänzun - a; **pais** paiset paisag paisa paisän - a, **val** valeta valacia valun valäda, **busch** buschet buschina buscaja buscadur imbuschì v., **sträda** strädina strädeta strädacia strädun strädin instradä v., **palü** palüeta paluacia palüdis - a, **ägua** ägueta äguacia äguariöl äguadüc inaguä v.; **car** caret - a carac carun carisäda caradur, **zapa** zapin zapeta zapun (diversi ristich) zapä zapetä zapunä v.; **gent** genteta gentacia, gentil - a gentilezza, **fi** - a fiet - a fioc - ia fiästar fiästra, **giuvan** giuvna giuvnet - a giuvnac - ia giuvnot - a giuvnun - a, giuvantüra, **Gian** Gianin, Maria Marieta Marina, Bragaja Bragajot - a, Bond Bundarin - a Bundäscä ecc.

L'an e i mes

Al prim da gianer as gavigia: Bun di! Bun an! A bavagnia, al sesc dal mes, al tüte fan lan sia, ma daspes tütan buna l'en mia. Temp stüpend d'invern, ma fradaja da l'infern. Lè fo 'l favrer — as ragorda la sera tärd ä quej ca dasmèncan c'al mes l'a penz vintot di, quatar satmäna. Al luf l'a mai majä l'invern. Al prim da märz i fänc festegian l'antica festa da Calendamärz. S'al märz nu märzegia, l'avril tira la cuvegia. Al prim dal mes as manda lan parsuna poch scorta in avril. Sa la primavera l'a la boca larga, l'a er la cua longa. Al lündasdì da Pasqua la giuvantüra la bat süi prä i öv culuri. Da mag fa adag — cun bütä gio i vasti. Lè giügn — al croda lan panulia di erbul. La canicula da lüi la porta di da ciöfach da stät. D'aüst lan cega van pei busch. Pei caciadur lè 'l stembar al mes pü dascidarä. Süi prä as vè lan cigamla — lè cia l'aton, la stagiun da la raccolta di früt. L'otobar as porta la festa federäla da ringraziament. Süi principi da nuembar as sära 'l bast-

ciam ent la stala — ai vël fen per l'invarnä. A Nadäl al vintacinch da dicembar as fa la festa da l'albarin — che plager pei fänc e che grandc ragaj. Attenti al driän di da l'an — al prim la dumän lè la golp, l'ultim al San Salvestar — al pü paltrun.

La data la vël indicä al di al mes e l'an. Cura èt nasciü? Al di sesc da gianer l'an miliotcent settantot. Chi 's ragorda ünca da l'an da la fam 1817 e da quel da lan ägua granda 1927? I agn passan trop svelto!

PRONOMI

a) personali assoluti

Al laüra per mi, per ti, per lü, per le, per se, per nuältar e nuältran, per vuältar e vuältran, per vo, per lur, per ler. Cuntent cun mi stes, ti stes, lü stes, se stes, nuältar stes, vuältar stes, lur stes. Cuntenta da mi stessa, ti stessa, le stessa, se stessa, nuältran stessa, vuältran stessa, vo stessa, ler stessan.

b) personali nel nominativo

Chi va? i vôi, ti va, al va, la va, as va, am va, vo andè, i van, la van. Chi nu va? nu vôi, ti nu va, nu 'l va, nu la va, nu 's va, nu 'm va, nu andè, nu van, nu la van. Vöiaj? vat? vâl? vâla? as va? andem? andev? vani? vâlan? I som bun — i som buna; ti è fort — ti è forta; lè legar — lè legra; as è (s'è) cativ; sem dèbal — sem dèblan? sev ni — sev nida? èni bräv? èlan bräva? — Mi, j port al capel; ti, ti porta la bareta; lü, al porta la cravata rossa; le, l'a porta ün piz blänch; as porta per se stes la flur; nuältar, am porta ün colet culuri; nuältran, am porta ün scusel da seda; vuältar, purtè lan cälcia cörta; vuältran, nu purtè lan larghessa; vo, purtè la pilanda; lur, i portan scärpan da muntagna; ler, la portan scärpeta da bal.

c) personali nell'accusativo

Chi cèrcal? Lü, am cerca, at cerca, al cerca, la cerca, as (ci) cerca, av cerca, ai cerca, lan cerca, an (ne) cerca. Chi a cercä? Lü, m'a cercä, t'a cercä, l'a cercä, l'a cercäda, s'a cercä, v'a cercä, ai a cercä, lan a cercäda. Cèrcum? Cèrcat? Cèrcal? Cèrcia? Cèrcas? Cèrcai? Cèrcian? Cerchèm? Cerchèv?

d) personali nel dativo

A chi dà? Lü, am dà, at dà, ai dà (m. e f), as dà, av dà, ai dà (loro m. e f come Sg). Al dà ä mi, ä ti, ä lü, ä le, ä nuältar, ä vuältar, ä vo, ä lur, ä ler.

e) nel dativo e nell'accusativo

Egli me lo, te la, glieli, se la, ce ne, ve le, gliene (ne, loro) porta.

Lü, am la porta, at la porta, ai la porta (m. e f) as la porta, av la porta, ai la porta (come Sg.). Lü, m'al porta, t'al porta, ai al porta, s'al porta, v'al porta, ai al porta. Lü, m'al portäva, t'ai portäva, ai ai portäva, s'ai portäva, v'ai portäva, ai ai portäva. Lü, am lan portarä, at lan portarä, ai lan portarä, as lan portarä, ai lan portarä. Ca lü, m'an porta, t'an porta, ai an porta, as an (s'an) porta, v'an porta, ai an porta. — Ca lü, nu m'al purtès, nu t'la purtes, nu 'i an purtes, nu 's an purtes, nu 'v lan purtes, nu 'i lan purtes.

L' äsan

Ûn bundarin al veva cumprä ün äsan d'ün taliän cun la cundiziun da pagü l'arment quel di ca nu 's avdeva da la dumän prest ä la sera tärd nagünan niivla ni granda ni pita süel cel. Cur c'as mossäva ün bel di cumpletament saren, al nos omet ägeva: — Incö am pagarä l'äsan. — Ma quel furbaz c'al canosceva la se val, fin ä quist'ura nu l'a ünca giü da pagü l'äsan e nu 'l la pegarä mai pü.

Nu i è sanda senza sul.

Sa 'l plöv ä mezdì, al plöv tüt al di.

Cun niivla facia ä pän, al plöv incö u dumän.

I albergh

Fabricä? tänt da stä; fond? quel ca l'öl pò trä. Ent la baselga e ent al crot nu 's va mai ebot. Gio da l'alt d'ün palaz nu 'm maz, ma gio 'n l'ägua vegn dasfac

(cârta). Al palaz di Salasc lè stac fabricä vers l'an mili setcent setanta. Andem sü la tor da Castelmür; Lan müraja l'en bel e ben in ruina. L'uspadel e asil da la val lè fo Flin. Al babsegnar l'a fabricä al Crot da Tramögia. At gia scuü 'l tublà? Al vagin l'a 'na stala plena da bastciam (limari). Sünt i munt as a lan cascina e i barch pel lac. Vi 'nt i zop ai è lan funtäna sot la tegia per lan lavunza. Sünt l'älp al salvanor al dorm ent i stäval. Lan feda as lan radüna ent al saragn. La scola vela as tröva in mez la vaginänca, la növa sü Sotsascia. L'Hotel Bregaglia l'esist gia da setant'agn. La posta lè vi Prumantögn. La susta l'a pers la se impurtänza. La Mera l'a purtä davent al punt Spizarun (1927). Al mulin gio Cämpamulin lè l'ünich ünca in attività. Ognün mena l'ägua sü l se mulin. La res'ga la laüra soma da stät. La fola lè fora d'üs. La lenera dal cumün lè daspera la cäsa di Lègan. La fugina dal farer lè vi Spin. Al furn dal cumün nu esist pü, ma nu mäncan lan ustaria e lan butegu. La nossa baselga, custruziun romana, l'a daspera ün campanil alt cun tre campäna: la grossa, la masäna e la ciücheta. Al sagrän da San Martin lè 'l lögh d'etern pälz di Bundarin.

AVVERBI

Cura — ä che temp as riva? As riva prest, tärd, dalonga, dabot, ün dre l'ältar, darcü trop tärd, issa, incö, dumän, dumänauvel, postdumän, er, ersera, dasterza, dasterzasera, in tre ura, dal di, da nöc, la dumän, ä mezdi, la sera, ä mezanöc, ä lan äua, in üna satmäna, in dui mes, in tre agn, cura c'as pò, da Päsqua, da Nadäl, d'avril, da stät ecc.

Indü 's va? in che lögh? As va davent, dadent, dafo, dafora, daspera la funtäna, danänz la cäsa, dadrè la stala, da breva, inänz, indrè, in muntagna, sü Soi, sot al punt, sur al cräp, süsura, giosot, ent al busch, per la val, dal vagin, sünt Prä, ingiò, insü, invia, inciä, chilò, chisü, chigiò, vilä, davia, daciä, dasura, dasot, lassü, sünsom giondim gionfond, ün zich pü 'n sü, ün po pü 'n gio, lagiò.

Cusa as laüra? in che manera? As laura ben, benin, benun, benissim, mäl, mä-lissim, meiar, peg da prima, dasnadec, svelt, plän plänet, fort, lentament, diligentement, facilment difficilment, legrament, per forza, per plager, da vöja, da paltrun, da mäla-vöja, cun calma, cun pazienza, adagi, vulunterus.

La vöja

Al padrun l'ussarväva c'al famei l'era biär incantä, c'al guardäva spes in bles e nu 'l lauräva nagt tancü 'l sölit. Inura al dumanda: — Togn, parchè nu laurev da vöja incö? Cos' av mäncä? — An dölan lan gamba! — Ün po pü tärd al padrun clama: — Togn, ciä ä mangä la marena! — Dalanga, dalanga, sciur padrun! — e svelt al corr ä mesa. Al mäl da lan gamba l'era gia spari. — Vöja saltum edòs, laüra ti ca mi nu pòs!

Indu ca la vöja lè pronta lan gamba l'en ligera.

La fütia l'a mai giü furtüna.

S'j nu vegn incö, j vegn dumän.

† rest in fera e tärd sü l bal.

La me cäsa

As tröva sü l cantun da la sträda principäla e la Plaza d'sura. L'üsc da la sträda, fac növ in ucasiun da l'instalaziun dal cundot da l'ägua ent la cugina sur al ragariöl, ent al vascius cun la truèsc (trovasia, fontanella) e indü ca 's vè 'l furn, al fugler cun la cigögna e fin sü l cömad, l'üsc at mena ent ün curiduret ä volta. Da là as entra ent la canva, er ä volta, cun in mez üna gran mesa furmäda d'ün plot da granit longh cinch bracia e largh quatar e 's pensa involuntariament, cusa varan fac ä trasportä quel plotun, parchè da l'üsc nu 'l passa, i 'l varän forsa plazä prima da custrui i mü. La scäla cun scälin da bèola la mena sü l prim plän; al gangh lè cort, er la cugina pütost pita, ma la stüa lè spaziusa cun lan parè födräda da len, i balcun guärdan fo la plaza, lan gelosia l'en pitüräda verda, dal sofit pend üna lampa eletrica, instaläda gia cinquant'agn fa. Sü l segond plän ai è üna säla, dui sälet e diversan cambra. Üna lapia verta vers la cäsa da la pravenda, la serv per fä sciügä tantan roba. Sot al tec da plota as tröva ün grand palancin e 's vè üna trävadiüra colossala, facia per l'eternità (1852). Intänt la me cäseta la sarä edüna al me rifügi predilet.

La cäsa la rend, cur c'as perd vargot dadent.

Scua danänz al te üsc, prima da criticä 'n ältar.

Disgraziä quel ca nu a ün tec!

Furtünä quel ca l'a lögh e fögh!

Füm fo dal camin? La cäsa lè bitäda

LA COMPARAZIONE

Al metal

Al metal lè pesant; al platin lè 'l metal al pü pesant, l'alumini lè 'l pü liger. Al plomb lè plü mol che 'l zingh. Al ram lè pü resistant che l'argent. L'or lè 'l metal al pü prezius. Al stagn al val dapü dal zingh. Al nical lè pü lügent che l'argent. Al ciäl lè pü düer dal fär dulc. La ghisa lè men resistanta dal fär. Cun ram e stagn as fa 'l bronz, metal men plegheval che i se cumponent. Cun ram e zingh as a 'l latun, cun ün bel culur giäld, pü giäld da l'or. Al metal pü cär lè 'l platin. La canäl da tola lè pü longa che 'l tec. Quista säldadüra lè peg che nagot, lè facia mälistim. Al vos orefic al fa e vend urachin, anej, medalun, cadenan e ralogi da or al pü fin cun disdot carati. As tröva argenteria e oraria finissima. Al tolat al dröa tola grossa e mia lamera stila per fä sta cänta. Al capiuc al stagna mälistim lan padäla da ram. Inveci al nos farer al ciäla molto ben lan incüg'na e i martej, lan alvera e i stämp. Al fär al fa dapü rüg'na che tüte i ältar metaj. Roba surdoräda, argentäda e nicaläda l'a poch valur.

Nu lè tütt or quel ca lüsc. Ün caval ben farä lè 'l meiar sustegn pel cavalier. Me anda l'a ün'argenteria bellissima da grand prezi. Lan campäna l'en facia da bronz, pü düer ca lè, pü cler la sunan. Ti è svelto tan cu ün ulcel da plomb. Ent la Val Minur as caväva argent e plomb.

Pèsal dapü ün chilo da plomb u du livra da plüma? As bat al fär intänt c'lè rovent.

Aquis da tre älp

Quei da Soi, i Soies, vevan gia da longh temp grand desideri da ni possessur dlan tre älp — la Suvräna, la Preda e la Bles — in Val Madris süll täritori d'Ävar, ma per disgrazia quelan älp eran ent i män da quei da Prost, di Prostin, ä quel temp südit grigiun dla Cuntea da Clavena. Prost l'era divantä cun l'andä di agn üna veginänca grossa e la populaziun nu veva pü post in quela pita capäla per lan funziun religiusa, per sta ragiun i an decis da custrüi üna baselga pü granda cul campanül propurziunä e cun sü quatar bälan campäna növa. Cur ch'i eran ä mitä dla fabrica la muneda sciünäva e per pudè cuntinüä i laureri i s'en rivolg ä Soj. Ben gügent i Soies an imprastä i zechin necessari, ma i an töc in pegn lan tre älp in Madris, cun la cundiziun ca la süma imprastäda nis ristitüida prima dal mezdì dal di fissä ent al cuntrat, sa no lan älp rastessan proprietä di creditur. Per quel täl di i Prostin vevan trac insemal l'intrega süma e spedì üna delegaziun sü Soi cun l'urdan da rivä sü ä temp per saldä al lur dabit — nu vulevan mia giüntä lan älp —.

Curius la delegaziun l'a trüa longh la sträda i crot brigiü e lan ustaria verta. I uster per ürdan da quei fürbi da Soi invidävan i nos cinch öman ä bevar e mangä gratuitament. As pò panzä s'i an prufitü da la buna ucasiun! Vers mezdì i fagevan da driäna tapa ent ün crot da Guäita, cun öl lugent, testan e gamban greva, ma legar scu päsaua. Intänt as santiva la campäna da Soi e la gent riand dgeva: — Al suna 'l mezdì! — Se i sünnan, laga che sunnan! — cunfarmävan i delegä da Prost.

Cur ca vers sera sü Soi i vulevan cunsagnä la muneda, i Soies an raspus sech: — L'è trop tärd e lan älp l'en nossa! —

NUMERALI INDEFINITI

La passa tütt ben, la turna tüta blecia, i en tüte in gamba, l'en tütan legra. As dà qualchi franch, as vè qualcan nöta. As manga tant pän e tanta cärna, tantci pizöcal e tantan cigola. Nu a biär da fä, biära gent riva, biäran volta l'en riväda trop tärd. Diversi famei laüran ben, diversan serva l'en schivafadiga. Ün zich furtüna la val tant; al vules ün zichet u almen ün zichin pench. Di te räpan nu 'n vöi brich, da la te muneda nu 'n dröa brica. Quant fen ät mes ent? quantci böv invèrnat? quanta lena mètat ent la lenera? quantan cävra von sün l'älp? Nu riva mai nagün a rivitü la novità. Pü ca ün a, pü 'l völ vè. Al fa 'l münch c'ol pò. Cun nagot as fa nagot. Ti nu vegn mai ä temp. Al dà dai dai, però senza red. Ün mort al scüsa senza broda. Sü la plaza ai è üno massa da bastüch e bastücan. L'a vendü 'na quantitü da fen. Nu 's porta mai pü bej maz da scuserla. As ragala ün cavagn da nusc. Al täl e la tüla en partì per Milän. La fùria l'a mai giü furtüna. Chi va ä plän, va sän.

LE PREPOSIZIONI

I arment

Mènat la malga in Bundäsca? Vat cun lan fedà ent al Prä? Stat cul bastciam sün Motta? Mülgiat lan vaca ent la stala? Vat cun lan cävra sül Motun? Vègnat cul buc gio da Lizöl? Pörtat cul gerl dui alzöj? Mènat al tor ä fera? Dat äil trim e er ä la trima rasdiv? Läschiat la bestcia müdla sün l'älp? Lan nulia da la vagina èlan rastäda ent pei busch? I arment di cuntadin en vandü sün la fera? Al bar da la malga èl cornü? Quist fen èl pel sterl u per la sterla, pei avdej u per lan avdela? I manz en danänz u dadrè dal car? La manza èla vandüda ä l'anda u äil bärba? Al salvanor, al bastciam gros, as salva in tantan manera: cul lac e i se prodot, cun la cürna e la pell e cui laureri prastü. I arment pascülan sur u sot al cräp dla Pensa? Al ciun e la ciuna en ent al zan e majan sün dal büi da len la calobia cul majarun?

Per nagot al cün nu mena la cua. Sa 'l tor fa brusca, as ai äilza al presepi. Testa d'äsan nu perd al pel. La golp la lica davent i patüic e l'orz al bev al lac sflurä sün dla broca. Ün bun bech, ün stech, l'a da vè üna bela bärba. Lan vaca da la cua cörta, la dan al lac la stät. L'öl dal padrun l'ingrascia 'l caval. Nu fä 'l müil, nu va sül müil ' Nu agiat memoria da gat! Cur c'al bastciam va sün Barnina, lascia la bareta sün la pigna. La canva lè äil col dla fedà. Spartirem da bun fradel, ti la cagna e mi 'l purcel; sa ti cre ca mi l'ingana, mi 'l purcel e ti la cagna.

L'art. m. Sg. e pl. si unisce alle preposizioni, i f. meglio separati (dla, dlan). Si noti: al böv - il bove, äil böv - al bove; la prep. da serve pel genitivo e l'ablativo; di è contratto dei dai; sün, sün, sünt, in, ent.

I ulcej

Meiar ulcel da busch, che ulcel da gapia. Andä ä durmì cun lan galina e s'alzä cul cünt dal gal. La clocia la cürna i se poi e i difend dal gavinel. Per salvä 'l polam dla golp e dal gius la nöc as al sära ent ün puliner. Quantci öv fa 'na galina düränt l'an? Nu essar ün öv in pell — ün minciun. Nu äilza tant la cresta — varün pudesan at la sbassä. C'ät vegna la pavidà! as augüra ä cativan lengua. Guardev da certan poja! Öcan, änitran e paun en rär di nos lögh. Ent la calombera stan lan calomba di bej culur. L'ägla (aquila) lè la regina di ulcej di nos munt. Ältar ulcej sul vädagh en i corv. Lan curnagia, i scior (gracchio), i sprer (sparviere) e i falchet. Ent pei busch as incuntra lan pariüsciola (cincia), i bechinrusc. i durt, i dresc (tordo alpino), i frängul, i lavarin, i cuarössal, i bärbagian e lan gägia lädra. Nu fä edüna la cigueta! Lan parnisc, lan urbläna e i gaj sulvädagh en buna presa pei caciadur. Al cuaböc (scrìcciolo) lè 'l pü pitin di nos ulcej. Nu fä 'l merl! Pel vigh sgolan lan ronza, i ronzlun e i passar sparfac. Ti è 'n grand cucü — ti 't lascia trü pel näs.

*Cüch, 'na volta ti m'a 'ncücä,
ma issa nu 'm lasc pü inganä.*

Nota: Come risulta da carte vecchie alcune parole avevano un «l» per desinenza, scomparsa nella parlata odierna: Suil (Soglio), büil, böil, ail, lüil, pluil, queil, struil, stantuil, suil (ovile).

Alcune parole m. uscenti in «l» che non cambiano al pl.: bal, cul, cöl, päl, pel, mel, mäl, säl, fal, föl, sul, täl, vel, uil, sgol, zöl, àngul, singul, giüval, frängul, scimal, èrbul, gröfal, päscul, cìrcul, cuarössal.